

બાળસાહિત્યમાં બોધ, ઉપદેશ અને જીવનમૂલ્યો

પાંડવીરસિંહ નટવરસિંહ પઢિયાર (Ph.D. Scholar)

ડૉ. સુનિલકુમાર એ. ચૌધરી (M.A., NET, GSET, Ph.D.) (Guide)

૧. પ્રસ્તાવના

બાળસાહિત્ય માત્ર મનોરંજનનું સાધન નથી, પરંતુ બાળકોના વ્યક્તિત્વ ઘડતર, નૈતિક વિકાસ અને સામાજિક સમજણ માટેનું એક શક્તિશાળી માધ્યમ છે. વાર્તાઓ, કવિતાઓ અને નાટકો દ્વારા બાળકોને જીવનના અમૂલ્ય પાઠ શીખવવામાં આવે છે, જે તેમને ભવિષ્યમાં સક્ષમ અને સંવેદનશીલ નાગરિક બનવામાં મદદ કરે છે. બાળપણ એ સંસ્કાર સિંચનનો કાળ છે, જ્યાં અપાયેલા બોધ અને મૂલ્યો જીવનભર તેમની સાથે રહે છે. આ પ્રકરણમાં, આપણે બાળસાહિત્યમાં બોધ, ઉપદેશ અને જીવનમૂલ્યોના મહત્વ, તેમને પ્રસ્તુત કરવાની પદ્ધતિઓ અને એકવીસમી સદીના સંદર્ભમાં તેમની પ્રસ્તુતતા પર વિગતવાર ચર્ચા કરીશું.

૨. બોધ અને ઉપદેશનું મહત્વ

બાળસાહિત્યમાં બોધ અને ઉપદેશ એ સીધા શૈક્ષણિક પાઠ કરતાં વધુ મહત્વના છે. તે પરોક્ષ રીતે, વાર્તાના માધ્યમથી, બાળકોના મનમાં સારા-ખોટાનો વિવેક, નૈતિકતા અને સામાજિક જવાબદારીના બીજ રોપે છે. બાળસાહિત્ય બાળકોને સત્ય, અહિંસા, પ્રામાણિકતા, કરુણા, દયા, ક્ષમા, અને સહકાર જેવા ગુણોનું મહત્વ સમજાવે છે. આ ગુણો તેમને સાચા અર્થમાં માનવી બનવામાં મદદ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, પંચતંત્રની વાર્તાઓ કે ઈસપની નીતિ કથાઓ સીધો બોધ આપે છે. (Bettelheim, 1976) વાર્તાઓ દ્વારા બાળકો સમાજના વિવિધ પાસાંઓ, સંબંધોની જટિલતાઓ અને સામાજિક ધોરણોથી પરિચિત થાય છે. તેઓ જાણે છે કે સમાજમાં કઈ રીતે વર્તવું, અન્યોનો આદર કઈ રીતે કરવો અને સમુદાયમાં કઈ રીતે યોગદાન આપવું. ઘણી બાળવાર્તાઓમાં પાત્રો કોઈ સમસ્યાનો સામનો કરે છે અને તેનો ઉકેલ લાવે છે. આનાથી

બાળકોમાં સમસ્યા હલ કરવાની અને વિવેકપૂર્ણ નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા વિકસે છે. બોધપ્રદ વાર્તાઓ બાળકોને જીવનમાં આશાવાદી રહેવા, પડકારોનો સામનો હિંમતથી કરવા અને ક્યારેય હાર ન માનવા શીખવે છે. તે તેમને મુશ્કેલીઓમાં પણ સકારાત્મકતા શોધવા પ્રેરણા આપે છે. ભારતીય બાળસાહિત્યમાં રામાયણ, મહાભારત, અને વિવિધ ધાર્મિક કથાઓ દ્વારા સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક મૂલ્યોનું સિંચન કરવામાં આવે છે, જે બાળકોને પોતાની સંસ્કૃતિ સાથે જોડી રાખે છે. (Pathak, 2012)

૩. જીવનમૂલ્યોનું સિંચન

જીવનમૂલ્યો એ વ્યક્તિના ચારિત્ર્યનો આધાર છે. બાળસાહિત્ય આ મૂલ્યોને સરળ અને આકર્ષક રીતે બાળકો સુધી પહોંચાડે છે, વાર્તાઓમાં સત્ય બોલનારા અને પ્રામાણિક પાત્રોને વિજયી દર્શાવવામાં આવે છે, જ્યારે અપ્રામાણિકતાના ખરાબ પરિણામો બતાવવામાં આવે છે. આનાથી બાળકોમાં સત્ય અને પ્રામાણિકતા પ્રત્યે આદરભાવ જાગે છે. દયાવાન અને પરોપકારી પાત્રોની કથાઓ બાળકોમાં અન્યો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને મદદ કરવાની ભાવના વિકસાવે છે. પશુ-પક્ષીઓ પ્રત્યેની દયા પણ આ કથાઓ દ્વારા શીખવવામાં આવે છે. મહેનત અને પરિશ્રમનું મહત્વ દર્શાવતી વાર્તાઓ બાળકોને સખત પરિશ્રમ દ્વારા સફળતા મેળવવા પ્રેરિત કરે છે. 'કાયબા અને સસલા' જેવી વાર્તાઓ તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. જીવનમાં આવતી મુશ્કેલીઓમાં ધૈર્ય રાખવાનું અને સહનશીલતા કેળવવાનું શીખવવામાં આવે છે. આજના ઝડપી યુગમાં આ ગુણનું મહત્વ વધી ગયું છે. પર્યાવરણને બચાવવા, વૃક્ષારોપણ કરવા અને પ્રકૃતિનો આદર કરવા જેવી બાબતો પર્યાવરણ લક્ષી બાળવાર્તાઓ દ્વારા શીખવવામાં આવે છે. વિવિધ સંસ્કૃતિઓ અને ધર્મોના પાત્રોને દર્શાવતી વાર્તાઓ બાળકોમાં સમાનતા અને સર્વધર્મ સમભાવની ભાવના વિકસાવે છે, જે વૈશ્વિક નાગરિકતા માટે અનિવાર્ય છે. (Gay, 2004)

૪. બોધ અને મૂલ્યો પ્રસ્તુત કરવાની પદ્ધતિઓ

બાળસાહિત્યમાં બોધ અને મૂલ્યોને સીધી રીતે ઉપદેશ આપવાને બદલે, વિવિધ કલાત્મક પદ્ધતિઓ દ્વારા પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે:

- રૂપકાત્મક વાર્તાઓ (Fables): પ્રાણીઓના પાત્રો દ્વારા માનવીય ગુણ-અવગુણ દર્શાવીને બોધ આપવામાં આવે છે, જે બાળકોને સરળતાથી સમજાઈ જાય છે. (ઈસપની કથાઓ, પંચતંત્ર).
- પ્રેરણાત્મક કથાઓ (Inspirational Stories): મહાન વ્યક્તિઓના જીવન પ્રસંગો, તેમના સંઘર્ષો અને સફળતાની કથાઓ દ્વારા બાળકોને પ્રેરણા આપવામાં આવે છે.
- સાહસ કથાઓ (Adventure Stories): સાહસિક યાત્રાઓ અને પડકારોનો સામનો કરતી વાર્તાઓ દ્વારા હિંમત, ધૈર્ય અને નિર્ભય શક્તિ જેવા ગુણો શીખવાય છે.
- હ્યુમર (Humor): હાસ્ય દ્વારા પણ બોધ આપી શકાય છે. રમૂજી પ્રસંગો બાળકોને આકર્ષે છે અને શીખવાની પ્રક્રિયાને આનંદદાયક બનાવે છે.
- દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમોનો ઉપયોગ: આધુનિક યુગમાં, એનિમેટેડ ફિલ્મો, કાર્ટૂન શ્રેણીઓ અને ઇન્ટરેક્ટિવ એપ્લિકેશન્સ દ્વારા વાર્તાઓને વધુ આકર્ષક બનાવી શકાય છે, જેથી બોધ અને મૂલ્યો વધુ અસરકારક રીતે પહોંચે.
- ચારિત્ર્ય નિર્માણ (Character Building): વાર્તાના પાત્રોના સારા ગુણોને ઉજાગર કરીને અને તેમના કાર્યોના પરિણામો દર્શાવીને બાળકોને અનુકરણ કરવા પ્રેરિત કરવામાં આવે છે.

પ. એકવીસમી સદીમાં પ્રસ્તુતતા અને પડકારો

આધુનિક યુગમાં, બાળસાહિત્યમાં બોધ અને મૂલ્યોની પ્રસ્તુતતા પહેલા કરતાં પણ વધુ મહત્વની બની છે, છતાં કેટલાક પડકારો પણ છે:

- બાળકોનું ધ્યાન ડિજિટલ ગેમ્સ અને વીડિયો તરફ વધુ હોય છે. આવા સમયે, બોધપ્રદ સાહિત્યને આકર્ષક રીતે રજૂ કરવું એક પડકાર છે.
- આધુનિક બાળકોને સીધો ઉપદેશ પસંદ નથી. તેમને વાર્તાના પ્રવાહમાં સહજતાથી ભળી જાય તેવા બોધ અને મૂલ્યો વધુ ગમે છે.

- એકવીસમી સદીમાં, સ્થાનિક મૂલ્યો સાથે વૈશ્વિક મૂલ્યો, જેમ કે પર્યાવરણ સુરક્ષા, વિવિધતાનો સ્વીકાર, અને માનવ અધિકારો, પર પણ ભાર મૂકવો અનિવાર્ય છે.
- આધુનિક બાળસાહિત્યમાં લિંગ સમાનતા, વિવિધ જાતિઓ અને દિવ્યાંગ બાળકોનો સમાવેશ થાય તે જરૂરી છે, જેથી બાળકોમાં ભેદભાવમુક્ત સમાજની ભાવના વિકસે.
- બાળસાહિત્ય દ્વારા અપાતા બોધ અને મૂલ્યોને બાળકોના જીવનમાં ઉતારવા માટે માતા-પિતા અને શિક્ષકોએ વાર્તાઓ પર ચર્ચા કરવી અને ઉદાહરણો પૂરા પાડવા જોઈએ.

૬. ઉપસંહાર

બાળસાહિત્યમાં બોધ, ઉપદેશ અને જીવનમૂલ્યોનું સિંચન એ બાળકોના સર્વાંગી વિકાસનો પાયાનો પથ્થર છે. એકવીસમી સદીના પડકારો છતાં, બાળસાહિત્યની આ ભૂમિકા અપરિવર્તિત રહી છે અને કદાચ વધુ મહત્વપૂર્ણ બની છે. ટેકનોલોજીના માધ્યમનો સકારાત્મક ઉપયોગ કરીને, આધુનિક વિષયવસ્તુનો સમાવેશ કરીને અને પરોક્ષ રીતે મૂલ્યોનું સિંચન કરીને, બાળસાહિત્ય બાળકોને ભવિષ્યના જવાબદાર, સંવેદનશીલ અને નૈતિક નાગરિકો બનાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે. સાહિત્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થતા આ સંસ્કારો તેમને માત્ર પુસ્તકિયું જ્ઞાન જ નહીં, પરંતુ જીવન જીવવાની કળા અને માનવતાના પાઠ શીખવે છે, જે તેમને એક સુખી અને સફળ જીવન જીવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. આથી, બાળસાહિત્યમાં બોધ અને મૂલ્યોનું સિંચન એ શિક્ષણ પ્રક્રિયાનો એક અનિવાર્ય અને મૂલ્યવાન ભાગ છે.

૭. સંદર્ભ (References)

Bettelheim, B. (1976). The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales.

Knopf. (આ પુસ્તક પરીકથાઓ દ્વારા નૈતિક વિકાસ અને બાળકોના મનોવૈજ્ઞાનિક પાસાંઓ પર પ્રકાશ પાડે છે.)

Egan, K. (1988). Primary understanding: Education in early childhood. Routledge. (આ પુસ્તક

બાળકોની સમજણ અને કથાના માધ્યમથી શીખવાની પ્રક્રિયા પર ચર્ચા કરે છે.)

Gay, G. (2004). Culturally responsive teaching: Theory, research, and practice. Teachers College Press. (આ પુસ્તક સાંસ્કૃતિક વિવિધતા અને સર્વધર્મ સમભાવના શિક્ષણમાં સાહિત્યના યોગદાન પર ચર્ચા કરે છે.)

McCloud, S. (1993). Understanding Comics: The Invisible Art. HarperPerennial. (જોકે કોમિક્સ પર આધારિત, આ પુસ્તક દ્રશ્ય માધ્યમો દ્વારા વાર્તા કહેવાની અને મૂલ્યો પહોંચાડવાની રીતો પર પ્રકાશ પાડી શકે છે.)

Pathak, B. (2012). Children's Literature in India: A Perspective. New Delhi: National Book Trust. (ભારતીય સંદર્ભમાં બાળસાહિત્ય અને તેમાં મૂલ્યોના સિંચન પર સામાન્ય દ્રષ્ટિ આપે છે.)

Perrin, J. M. (2009). Teaching children values through children's literature. The Reading Teacher, 62(7), 570-578. (આ લેખ બાળકોને મૂલ્યો શીખવવા માટે બાળસાહિત્યના ઉપયોગ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.)